

CULTUL LUI HERCULES ÎN DACIA ROMANĂ (II)*

Corespunzător unei largi difuziuni a cultului lui Hercules în Imperiu¹ se constată cu ușurință din parcurgerea repertoriului pieselor epigrafice și sculpturale dedicate popularului erou și zeu în Dacia, răspândirea acestui cult în toate zonele provinciei traiane.

Se cunosc astăzi 44 de inscripții dedicate lui Hercules greco-roman, cu loc de proveniență bine stabilit, la care se adaugă trei inscripții din Dacia cu locul de descoperire neprecizat, o inscripție nesigur ca provenind din Dacia, trei inscripții (două din Dacia intracarpatică și una poate din Oltenia) nesigur dedicații lui Hercules și, în fine, două inscripții sînt dedicate divinității germanice Hercules Magusanus.

Cele mai multe inscripții dedicate lui Hercules s-au descoperit în cea mai înfloritoare așezare urbană a Daciei, important centru militar și economic-cultural — Alba Iulia (*Apulum*) — 13 (sau 15, inscripțiile CIL, III, 1027 și CIL, III, 6263, descoperite la Micești, com. Bărbant, jud. Alba și respectiv „inter Spring et Drassau“ — eventual la Doștat, jud. Alba², putînd proveni de asemenea din *Apulum*, cum au considerat, de altfel, editorii CIL). La Băile Herculane, jud. Caraș-Severin, locul de pelerinaj al multor locuitori ai Daciei (ba chiar și ai altor provincii), de condiții sociale diferite, care veneau aici să-și caute sănătatea, s-au descoperit 12 inscripții dedicate patronului apelor vindecătoare³. Urmează apoi, în ordine, în statistica numărului de dedicații lui Hercules, două centre militare, Turda (*Potaissa*) — 5 inscripții și Vețel (*Micia*) — 4 inscripții. La Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) se cunosc două inscripții dedicate lui Hercules⁴. Cîte o inscripție s-a descoperit la Deva, Călan (*Aquae*), Zlatna (*Ampelum*), Gherla, Cluj-Napoca (*Napoca*), Reșca (*Romula*), Celci (*Sucidava*), Geoagiu (*Germisara*), Cioroiul Nou și, eventual, Micești și Doștat. Cele două inscripții dedicate lui Hercules Magusanus provin de la Ciumăfaia și Gherla.

* Partea I-a a acestui studiu a apărut în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 173—189 + XI pl., cuprinzînd Repertoriul monumentelor epigrafice și sculpturale privitoare la cultul lui Hercules în Dacia. Toate trimiterile din partea a II-a se fac la acest Repertoriu, siglele I și II (urmate de cifre) reprezentînd monumente epigrafice, respectiv sculpturale. Pentru abreviațiunile folosite și în partea a doua, altele decît cele cunoscute, a se vedea lista lor în partea I-a a studiului, p. 174—175, nota 3.

¹ Pentru o informare generală asupra cultului lui Hercules în lumea antică, a se vedea: *Preller*, p. 640—658; *Peter*, *Diirrbach*, *Boehm*, *Bayet*, *Latte*, p. 213—225.

² Tudor, *Orașe*, p. 141.

³ Confuzia care a existat între Mehadia — *Ad Mediam* — Băile Herculane, la cei mai mulți autori moderni, inclusiv editorii CIL, a fost evidențiată și lămurită de I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 790—791. Așadar, inscripțiile dedicate lui Hercules CIL, III, 1563—1573 a, provin de la Băile Herculane, nu de la Mehadia.

⁴ Pe lângă inscripția I, 34 din Repertoriul nostru, încă un monument al lui Hercules în capitala Daciei a apărut în cursul cercetărilor arheologice din anul 1977 la templul zis „al lui Malagbel“. Printre alte materiale, aici s-a descoperit baza unei statui cu dedicație către Hercules, iar din statuia colosală se mai păstrează piciorul stîng și fragmente din omoplații eroului, precum și din blana leului din Nemea (I. Piso, *AIIA*, XXI, 1978, p. 279—280).

Majoritatea inscripțiilor sînt săpate pe *arae*, monumente votive de sine stătătoare. Mai rar⁵ ele însoțesc reprezentări plastice ale divinității; acesta este cazul inscripțiilor de la Apulum (I, 5), de la Cioroiul Nou (I, 28), a unei inscripții cu loc de descoperire necunoscut (Oltenia ? I, 46), iar recenta descoperire de la Ulpia Traiana aduce în lumină o statuie colosală pe al cărei soclu s-a dăltuit inscripția⁶.

O singură inscripție este în limba greacă (I, 46, cu loc de descoperire necunoscut, eventual în Oltenia).

Cea mai obișnuită formulă de adresare zeului este dativul *Herculi*, urmat sau nu de epitet; o singură dată, la Băile Herculane (I, 14), *Hercule tibi*⁷. Forma numelui este de obicei *Hercules*, scris o dată EHRQVL⁸ (I, 37); doar în două cazuri este *Herculentes* (*Herculenti* — dativ — la Apulum, I, 12 și, poate, astfel trebuie citită și epigrafa din Napoca, I, 29)⁹. Cu două excepții (I, 47, probabil din Oltenia, și I, 28 de la Cioroiul Nou), numele divinității se află în fruntea dedicației. Probleme deosebite de grafie nu se ridică.

Pentru studierea epitetelor lui Hercules greco-roman care apar în Dacia, se pot lua în considerare 47 de inscripții (se exclud trei epigrafe, la care, din cauza deteriorării, nu se poate preciza dacă exista sau nu vreun epitet: Micia, I, 42; două cu loc de descoperire neprecizat, I, 49 și I, 50). Din cele 47 de inscripții analizate zeul poartă diferite epitete în 25, ceea ce înseamnă un procentaj de 53%. Cel mai frecvent epitet în Dacia este *Invictus* — în 12 cazuri (adică în aproape jumătate din inscripțiile unde există epitete). Hercules *Invictus* apare în inscripțiile de la Micia, Potaissa, Apulum, Germisara, Ampelum și Băile Herculane. Epitetul *Augustus* apare în cinci epigrafe (la Băile Herculane, Apulum și Micia); *Sanctus* apare în trei inscripții (la Gherla și Băile Herculane); *Conservator* este menționat de trei ori (la Apulum și la Băile Herculane); *Salutifer* — de două ori (la Băile Herculane), iar *Deus* o singură dată — la Apulum. Se constată, așadar, folosirea și în Dacia a epitetelor obișnuite în întreg Imperiul. Provincia traiană nu este „creatoarea” vreunui epitet necunoscut altor zone ale Imperiului¹¹. Surprinde doar lipsa totală (cel puțin pînă în prezent) a epitetului *Victor*, specific roman, foarte frecvent în epoca respectivă¹².

Din 47 de inscripții¹³, nouă sînt dedicate atît lui Hercules, cît și altor divinități, ceea ce înseamnă un procentaj de asocieri de 19,5%. Dintre acestea, două (I, 11 și I, 34) sînt inscripții așa-zise „sincretiste”¹⁴, închinat unuia mare număr de divinități, printre care figurează și Hercules. În alte două epigrafe, Hercules apare asociat o dată cu Venus (Băile Herculane — I, 18) și o dată cu Obila (I, 45)¹⁵. Mai semnificative ni se par celelalte

⁵ Inscripția CIL, III, 1402 de la Germisara este săpată pe un altar funerar, textul ei, în sine, neavînd legătură cu reprezentarea lui Hercules de pe o altă latură a altarului.

⁶ Vezi nota 4.

⁷ Un dativ *Hercule*: CIL, I, 1134.

⁸ Cu Q și în CIL, V, 5010.

⁹ Aceași formă la CIL, III, 10837; VI, 31158; VII, 1032. O descoperire mai recentă, cu dativul *Herculenti*: N. Gostar, în *Analele Universității Al. I. Cuza din Iași*, Istorie, XIX, 1973, 1, p. 69 sqq.

¹⁰ René Cagnat, *Cours d'épigraphie latine*, ed. III-a, Paris, 1898, p. 14.

¹¹ N. Gostar, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Iași*, II, 1965, p. 250.

¹² *Dürnbach*, p. 126; *Boehm*, 589—590.

¹³ La patru inscripții (I, 42, 48, 49 și 50) din cauza deteriorării, nu se poate stabili dacă exista sau nu vreă asociere de divinități.

¹⁴ Aceste inscripții au fost considerate ca atare de cei care le-au editat: C. Daicovicu, în *AISC*, I, 1928—1932, p. 84; I. H. Crișan, în *SCIV*, V, 1954, p. 603—605; vezi și *Macrea*, p. 379—380. După părerea noastră, ele nu reflectă însă sincretismul în adevăratul înțeles al termenului (M. Bărbulescu, în *AIIA*, XX, 1977, p. 284—285).

¹⁵ Despre enigmaticele divinitate (celtică?) Obila: *RE*, XVII, 2 (1937), col. 1974 (F. Heichelheim).

cinci cazuri de asociere, toate grăitoare pentru caracteristicile cultului lui Hercules în Dacia: cu I.O.M. și Liber Pater (Potaissa — I, 37), cu Genius loci și Fontes Calidae (Băile Herculanee — I, 17), cu Diana și, probabil, Apollo (sau I.O.M. și Iuno?; Sucidava — I, 27)¹⁶ și gruparea de două inscripții, într-una asociat cu Silvanus (Deva, I, 30), în cealaltă cu Silvanus Domesticus și Terra Mater (Apulum, I, 7)¹⁷.

Se cuvine făcută o remarcă privind epitele lui Hercules în asocieri. O singură dată (Potaissa, I, 37) din cele nouă cazuri de asociere, Hercules poartă un epitet (Invictus)¹⁸.

Dedicații inscripțiilor închinatăe lui Hercules se recrutează din toate categoriile sociale. Apar 44 donatori (inclusiv două persoane care s-au îngrijit, au admis ori au asistat la ridicarea altarelor: *curante, sub cura*) în 39 de epigrafe. Militari de diferite grade și veterani sînt 12 (ceea ce, raportat la numărul dedicațiilor, înseamnă 27,30%); demnitari civili sînt 8 (180%); preoți, inclusiv un augustal, sînt șase (13,60%) și șase sclavi (13,60%). Restul de 12 persoane, care nu-și specifică ocupația (11 bărbați și o femeie) alcătuiesc un procentaj — 27,30% — egal cu al militarilor.

Militari sînt: P. Cadius Sabinus, *tribunus militum Leg. XIII Gem.*, a cărui dedicație de la Apulum (I, 11) se datează prin ultimii ani ai secolului al II-lea și începutul celui următor¹⁹, Pannonius Maximus, *praefectus equitum Alae II Pannoniorum*, care se îngrijește de ridicarea inscripției de la Gherla (I, 32)²⁰, L. Pompeius Celer, *praefectus cohortis I Ubiorum*, dedicantul unei inscripții (I, 22) la Băile Herculanee, Trosius Crispus, *centurio* în legiunea a V-a Macedonica, a cărui dedicație (I, 38) e databilă în prima jumătate a secolului al III-lea²¹, Geminius Aelianus, *beneficiarius Legati*, probabil din Leg. XIII Gem. (I, 4)²², Q. Ennius Ianuarius, *beneficiarius consularis* la Potaissa (I, 36), C. Valerius Meleager, *miles cohortis XIII Urbanae* (I, 47), patru veterani — Iulius Victor (I, 13), T. Aurelius Geminianus (I, 20), M. Iulius Proclianus (I, 26) și Domesticus (?) (I, 48). Printre dedicațiile militare se numără și inscripția de la Deva, ridicată de o vexilație a Leg. XIII Gem., condusă de Aurelius Arimo (I, 30).

Cei opt demnitari civili sînt: Simonius Iulianus, *praeses Daciae*, în prima jumătate a veacului al III-lea (I, 24), C. Iulius Gallus, *legatus augg. pr. pr.* prin primii ani ai secolului al III-lea (I, 15)²³, M. Veracilius Verus, *leg. augg. pr. pr.* (I, 32), Calpurnius Iulianus, *leg. augg. pr. pr.* al Daciei Superior (I, 17), a cărui dedicație de la Băile Herculanee se datează la mijlocul secolului al II-lea²⁴, P. Aurelius Hammonius Iunior, *proc. augg.*, prin 244—249 (I, 34)²⁵, Iulius Paternus, procurator al Daciei Apulensis, Malvensis sau procurator al vămlor Illyricului prin anii 211—217²⁶ care se îngrijește de ridicarea unei inscripții la Băile Herculanee (I, 16); P. Claudius Iulius *decurio coloniae Drobetae* (I, 21) și M. Opellius Maximus, *decurio Montanensium* (I, 28).

¹⁶ Lectura [Apollini et Herculi et Dianae... (IDR, II, 193; C. C. Petolescu) ni se pare mai probabilă decît [Iovi? et? Iuno]ni et Herculi et Dianae...

¹⁷ Pentru asocierile lui Hercules: Peter, 2950, 2961; Boehm, 587—593; Bayet, p. 278—281, 333—337; Latte, p. 216.

¹⁸ O explicație (nesatisfăcătoare pe de-a-ntregul) ar fi însăși scrierea „lapidară”. Aceeași constatare, a rarității epitelor în inscripțiile cu asocieri, s-a făcut și în cazul epigrafelor dedicate Diane (M. Bărbulescu, în *Dacia*, XVI, 1972, p. 208).

¹⁹ I. H. Crișan, în *SCIV*, V, 1954, p. 603—605.

²⁰ Russu, *DPI*, p. 78.

²¹ Idem, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 325—330.

²² *Macrea*, p. 191.

²³ Tudor, *Orășe*, p. 27; *Macrea*, p. 81.

²⁴ I. Piso, în *Römisches Österreich*, 3, 1975, p. 179—180.

²⁵ C. Daicoviciu, în *AISC*, I, 1, 1928—1932, p. 84—85.

²⁶ I. I. Russu, în *SCIV*, IV, 1953, p. 791; *Macrea*, p. 163.

Din corpul preoțesc fac parte: *Reginus sacerdos*, prin a. 177—179²⁷ la Apulum (I, 8), Aurelius Gaius și Aurelius Ingenuus, *sacerdotes* la Potaissa (II, 37), Q. Vibius Amilus, *augustal* din Ulpia Traiana care închină o epigrafă la Băile Herculane (I, 23) și Lucilius Felix și Domitius Herculanus, *magistri cultorum Herculis* la Micia (I, 40).

Deși numărul relativ mare al sclavilor (13,6% din totalul dedicantilor care-și specifică poziția socială) este, după părerea noastră, grăitor pentru un anumit aspect al acestui cult în Dacia (care va fi expus mai departe), fenomenul respectiv nu trebuie să ducă la concluzii întrucâtva inexacte cu privire la situația generală și starea materială a masei sclavilor din Dacia. Cei șase sclavi ocupă, desigur, o poziție privilegiată în „ierarhia” sclavilor; dețin posturi care le permit strângerea unui *peculium*. Syntrophus (I, 16) este un *vilicus* al stăpînului Iulius Paternus, deci un administrator-intendent, mai mare peste alți sclavi; Felix (I, 19), sclav al arendașului de vamă T. Iulius Saturninus, deține în a. 157 o funcție (EXPR ?) în cadrul serviciului vamal²⁸. Eutyches (I, 25) este *actor* al lui P. Aelius Antipater, membru al uneia dintre cele mai cunoscute și mai bogate familii din Apulum²⁹; îndeplinind această funcție de administrator, Eutyches era și om de încredere al stăpînului, dovadă că îl însoțește la Băile Herculane (excludem ipoteza ca un sclav, fie și *actor*, își putea permite, în altă formă, o ședere la băi). Adamas (I, 5) și Callistus (I, 6), de asemenea, trebuie să fi fost sclavi din imediata apropiere a stăpînurilor lor, din moment ce pentru sănătatea acestora ridică altare lui Hercules.

Nu-și specifică ocupația următorii: Aelius Ties Aur (...?) la Ampelum (I, 43), Gorgias Posidonius, Iulius Herculanus, Valerius Po..., M. Lucilius Threptio, Iulius Gaianus și Aurelius Vetustinus la Apulum (I, 12, respectiv 13, 10, 44, 7, 3), Mercurius Pr... la Băile Herculane (I, 18), Iulius Marcellinus la Germisara (I, 31), Aurelius Capito la Napoca (I, 29) și Aurelius Dubitatus la Potaissa (I, 39). Printre dedicanți se află și o femeie, Iulia Maximina, la Apulum (I, 2).

Situația acestor dedicanți (27,3%) se poate clarifica doar parțial. Excludem posibilitatea încadrării unora dintre ei în rîndurile sclavilor, datorită numelor. Pe de altă parte, este probabil ca aceștia să nu fi deținut funcții administrative sau preoțești, nici să fi avut vreun grad militar, oricît de neînsemnat, deoarece, în aceste cazuri, ocupațiile, poziția lor socială, titlurile lor, ar fi fost menționate în inscripții. Ei trebuie să facă parte din masa oamenilor de rînd, unii cetățeni, alții simpli *incolae*, agricultori, meșteșugari și negustori. Iulius Herculanus, de pildă, frate probabil cu Iulius Victor, veteran, cu care împreună ridică o inscripție la Apulum (I, 13) era un mic cultivator de pămînt, împreună cu fratele său eliberat din armată. Iulius Gaianus de la Apulum (I, 7) se ocupa cu exploatarea într-un fel oarecare a bogățiilor pămîntului, de vreme ce închină altarul lui Silvanus Domesticus, Terra Mater și Hercules. Pentru Aelius Ties (?) de la Ampelum (I, 43) s-a propus întregirea aur(arius)³⁰. În ceea ce-l privește pe Iulius Marcellinus, care închină un altar lui Hercules la Germisara (I, 31), acesta era probabil negustor din *collegium Galatarum* menționat pe epigrafă³¹.

Fiind lipsiți de alte indicații, în afara numelor, acestea, chiar în cazul păstrării unor *tria nomina*, nu ne pot ajuta prea mult la stabilirea apartenenței etnice a purtătorilor lor, dedicantii altarelor lui Hercules din Dacia. Majoritatea au nume romano-italice, dar se află

²⁷ *Macrea*, p. 74.

²⁸ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 788, 789; *IDR*, III/1, 60.

²⁹ *Macrea*, p. 277.

³⁰ Al. Popa, în *Apulum*, IV, 1961, p. 271—272.

³¹ *Macrea*, p. 253.

și câteva nume grecești: Gorgias Posidonius (I, 12)³², C. Valerius Meleager (I, 47)³³, sclavii Callistus (I, 6) Adamas (I, 5), Eutyches (I, 25) și Syntrophus (I, 16)³⁴. P. Aelius Hammomius Iunior (I, 34) are nume egiptean³⁵, iar Aurelius Arimo (I, 30) — iugianin (?)³⁶; M. Opellius Maximus (I, 28) este originar din Moesia³⁷, stabilit în Dacia; Pannonius Maximus (I, 32) este pannonic³⁸, iar Trosius Crispus (I, 38) este de origine veneto-histrieană³⁹. (Observația lipsei numelor traco-dacice va fi dezbătută mai departe).

Reprezentările figurate ale lui Hercules, ca și inscripțiile, sînt răspîndite în toată Dacia, astfel: la Băile Herculane și la Turda (*Potaissa*) — cîte nouă, la Alba Iulia (*Apulum*) și Sarmizegetusa (*Ulpia Traiana Sarmizegetusa*) — cîte șapte⁴⁰, la Reșca (*Romula*), — cinci, la Drobeta-Turnu Severin (*Drobeta*)⁴¹ și la Celei (*Sucidava*)⁴² — cîte patru, la Cluj-Napoca (*Napoca*) și la Geoagiu (*Germisara*) — cîte trei, la Cioroiul Nou, Vețel (*Micia*) și Moigrad (*Porolissum*) — cîte două; cîte o reprezentare figurată s-a găsit la: Pojejena, Sălașul de Sus, Jupa (*Tibiscum*), Războieni-Cetate, Gîrla Mare, Gura Baciului — Cluj-Napoca, Ciuc-sîngiorgiu, Răcari, Slăveni, Svinița, Orșova, Tihău și eventual, — Ciopeia și Sîntămăria Orlea⁴³. La acestea se adaugă șase reprezentări cu loc de descoperire necunoscut și alte zece, nesigur ca provenind din Dacia. Mai există două fragmente de vase de la Cristești, ornamentate cu chipul și însemnele lui Hercules.

Aceste reprezentări, fiind diferite ca stil, tehnică și întrebuițare, trebuie tratate diferențiat.

Majoritatea (în Repertoriu — II A) formează cele care constituie obiecte legate direct de cult: statuile din lăcașurile de cult, reliefurile în piatră și statuetele de bronz depuse tot acolo ca *ex-voto*-uri din partea credincioșilor, sau așezate în lărașurile domestice. Din această categorie lipsesc în Dacia (deocamdată; împlinirea își spune probabil cuvîntul) reprezentările de teracotă. Este dificilă discernerea reprezentărilor care constituiau *obiecte de cult* destinate adorației credincioșilor de cele care erau simple *ex-voto*-uri și care, evident, se găseau în număr mult mai mare. Distincția pe care o face V. Müller între *Kultbild* și *Götterbild*⁴⁴ este greu de aplicat în cazul imaginilor lui Hercules descoperite în Dacia. O reprezentare care însemna sigur *Kultbild* (în accepțiunea dată de Müller termenului) ar fi statuia colosală ale cărei fragmente s-au descoperit recent în templul zis „al lui Malagbel” de la Ulpia Traiana⁴⁵. În aceeași categorie s-ar putea încadra statuia de la Băile Herculane (II, 6) și capul unei statui de la Sucidava (II, 14). Dăm dreptate însă lui Ernest Will cînd consideră că nu numai statuile pot fi imagini de cult, ci și reliefurile, și că, prin urmare,

³² A. Kerényi, *Die Personennamen von Dazien*, Budapest, 1941, nr. 1970; I. I. Russu, *L'onomastique de la Dacie romaine*, în volumul *L'onomastique latine*, Paris, 1977, p. 358.

³³ I. I. Russu, în *SCIV*, XXIII, 1972, p. 121—123; Idem, *L'onomastique...*, *loc. cit.*

³⁴ Idem, în *AISC*, IV, 1941—43, p. 197; Tudor, *IS*, p. 77.

³⁵ C. Daicoviciu, *loc. cit.*; I. I. Russu, *op. cit.*, p. 224—225, nr. 22; S. Sanic, în *ActaMN*, X, 1973, p. 160.

³⁶ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 224, nr. 3; S. Sanic, *op. cit.*, p. 154—155.

³⁷ I. I. Russu, în *ActaMN*, IV, 1967, p. 93.

³⁸ Russu, *DPI*, *loc. cit.*

³⁹ Idem, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 325—330.

⁴⁰ La Sarmizegetusa: II, 33, 34, 42 (?), 43 (?), 83 (?), la care se adaugă fragmentele statuii colosale descoperite în templul lui „Malagbel” (vezi nota 4) și o statuie de bronz descoperită în incinta complexului de temple dedicate lui Aesculapius și Hygia în cursul recentelor cercetări (D. Alicu, C. Pop, V. Wollmann, *Monuments*, nr. 41, pl. CXV).

⁴¹ Sau cinci (o informație neclară, Tudor, *OR*, p. 389).

⁴² Sau cinci, în acest caz la Romula rămînînd patru.

⁴³ În acest caz la Sarmizegetusa — numai cinci.

⁴⁴ *RE*, Suppl., V, s.v. *Kultbild*, 472.

⁴⁵ Vezi nota 4.

limitele dintre Kultbild și Götterbild pe care V. Müller le credea foarte clare sînt de fapt confuze⁴⁶. Intr-adevăr, un relief cu scene multiple de felul celui de la Sarmizegetusa (II, 33), model de Götterbild prin mișcare și prezentarea acțiunii, putea constitui obiect de venerație într-o „capelă“ a palatului Augustalilor, în lipsa unei statui.

O altă categorie (II B), mai puțin numeroasă, o formează reprezentările lui Hercules pe diferite obiecte care nu au legătură directă cu cultul și deci care, la prima vedere, ar părea mai puțin concludente pentru cercetarea noastră: chipul său sculptat în pietre semi-prețioase (geme purtate ca bijuterii dar și talismane totodată), apoi înfățișat pe vase⁴⁷, pe plăci cu întrebuințări diverse etc. Dar acestea trebuie studiate nu numai pentru valoarea lor din punct de vedere iconografic, ci și datorită faptului că pot arunca chiar anumite lumini asupra cultului. Pe de altă parte, existența însăși a unui asemenea lot de reprezentări ilustrează, credem, tocmai măsura popularității cultului.

În fine, o a treia categorie care se constituie ca un grup bine definit prin funcționalitate, o formează reprezentările eroului pe monumentele funerare. (Repertoriu II C).

Această ordonare a materialului figurativ nu ține seama, evident, de tipurile iconografice. Același tip iconografic se întâlnește în toate cele trei categorii „funcționale“ de reprezentări. Nu există, de pildă, un tip iconografic specific reprezentărilor de pe monumentele funerare: indiferent de ipostaza în care apărea eroul, chipul său constituia simbolul luptei cu forțele lumii „de dincolo“ (aducerea lui Cerberus pe pămînt), simbolul dobîndirii vieții veșnice. Mai presus de tipare iconografice, răzbătea necesitatea aflării unui tovarăș încercat pentru călătoria în împărăția umbrelor; necesitatea de a fi asemenea celui care, supus la munci supraomenești, a sfîrșit prin a fi primit în rîndul nemuritorilor, ideea însăși a răsplătii, a vieții veșnice, realizîndu-se în acest chip.

În privința redării plastice a înfățișării croului, gustul provinciei se orientează, după părerea noastră, spre două tipuri iconografice principale. Unul îl prezintă într-o atitudine mîndră, de învingător, o poziție aproape hieratică: de obicei tînăr, cu măciuca (*clava*) scurtă lăsată în jos, blana leului din Nemea aruncată neglijent peste braț, în mîină întinzînd merele Hesperidelor. Un al doilea „tipar“ favorit Daciei ar fi cel care îl reprezintă obosit, într-o poziție de odihnă, sprijinit într-o ghioagă lungă, prinsă subsuoasă ca o cîrjă. Un braț atîrnă de-a lungul măciucii, celălalt e dus la spate.

Prototipuri foarte cunoscute nu lipsesc nici într-un caz, nici în celălalt. În primul, ar fi statuia colosală de bronz aurit descoperită la Roma și cunoscută sub numele „Hercules Mastai“ (vezi fig. I/2 din prima parte a studiului). Eroul tînăr, nud, e prezentat în picioare, cu măciuca în mîina dreaptă, în prelungirea brațului. În palma stîngă ține merele Hesperidelor, iar peste antebrațul stîng cade blana leului din Nemea⁴⁸. Acest tip iconografic este ilustrat bine și de o altă superbă reprezentare, cunoscută sub numele „Hercules Giustiniani“⁴⁹. Celălalt tip iconografic frecvent în Dacia, Hercules obosit, sprijinindu-se pe măciucă, cu greutatea corpului vizibil inegal repartizată pe picioare, cu o mîină la spate, își are originea în arta greacă a secolului IV î.e.n. și un model celebru — „Hercules Farnese“ semnat de Glycon, tip atribuit lui Lysipp⁵⁰ (fig. I/1). Reluat de copiii romani, aceștia

⁴⁶ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 19—22.

⁴⁷ Problema valorii reprezentărilor figurate de divinități pe vasele ceramice pentru o istorie a religiiilor a fost ridicată mai nou și de G. Popilian, Gh. Poenaru-Bordea, în *SCIV*, XXIV, 1973, p. 256.

⁴⁸ *Furtwängler*, 2179 a; *Dürnbach*, p. 122; R. Cagnat — V. Chapot, *Manuel d'archéologie romaine*, I, Paris, 1916, p. 426, fig. 218.

⁴⁹ *Reinach*, I (1906), p. 468, pl. 794, nr. 1969 A.

⁵⁰ *Dürnbach*, p. 121; *Reinach*, I (1906), p. 465, pl. 789; R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 426—427.

i-au așezat în palmă merele din grădina Hesperidelor⁵¹; cu această inovație e prezent tipul Farnese și în Dacia.

Tipului iconografic „Mastai — Giustiniani”, cu numeroase variante, îi aparțin reliefurile de la Apulum (II, 4), Drobeta (II, 21), Sarmizegetusa (II, 34), Sălașul de Sus (II, 35; fig. VIII/2), Războieni-Cetate (II, 28), unul cu loc de descoperire necunoscut în Oltenia (II, 48), statuetele de bronz de la Ciucșingorgiu (II, 18; fig. X/3), Romula (II, 31) și Svișița (II, 37; fig. III), statuile de la Sucidava (II, 13) și Romula (II, 30), statuia funerară de la Napoca (II, 75; fig. VIII/1) și un relief pe monument funerar la Potaissa (II, 80; fig. VII/3).

Tipului „Farnese” îi aparțin: o statuie de la Băile Herculane (II, 8), câte una de la Drobeta (II, 20), Napoca (II, 19) și Sucidava (II, 14), reliefurile de la Apulum (II, 3; fig. VI/1) — o variantă cu mâna dreaptă în șold și cu arc peste măciucă, atribut care dovedește necunoașterea de către sculptor a tipului Farnese original, fără arc⁵² — statuetele de pilastru de la Napoca (II, 76; fig. IX/2) și pe un monument funerar de la Apulum (II, 73), bronz de la Romula (II, 29) și una din Banat (II, 46; fig. I/3), reprezentarea pe un

În afara acestor două tipuri principale, Hercules apare în plastica figurativă din Dacia în multe alte ipostaze.

Dintre acestea, trebuie menționată poziția cu *clava* pe umărul drept, cum apare pe reliefurile de la Apulum (II, 2), pe doi pereți de sarcofage (Geoagiu, II, 78 și Sarmizegetusa sau Sântămăria Orlea, II, 83; fig. IX/3) sau ridicată deasupra umărului (statuetele de bronz cu proveniență necunoscută — II, 49, 50, 63 — fig. XI/2, 1, 4).

Uneori, *exuvia leonis* îi acoperă capul și în acest caz, labele se înnoadă peste pieptul eroului ca în cunoscutul bust al lui Commodus travestit în Hercules, descoperit pe Esquilin⁵³. Așa apare pe peretele de sarcofag de la Sarmizegetusa (II, 83; fig. IX/3), pe aplica de bronz de la Germisara (II, 67), în trei statuete de bronz, de la Slăveni (II, 36), Potaissa (II, 41; fig. X/2) și loc necunoscut (II, 49; fig. XI/2), bustul de marmură de la Porolissum (II, 25) și pe fragmentul de relief de la Gîrla Mare (II, 23).

Incidental apar în Dacia alte scheme iconografice: cu măciuca în mâna stîngă și o cupă în cea dreaptă (Băile Herculane, II, 5) sau Hercules copil (atît reprezentarea cît și proveniența din Dacia nesigure — II, 62). Ambele tipuri provin, ca de altfel iconografia lui Hercules aproape integral, din arta greacă; primul este probabil praxitelian⁵⁴, iar al doilea elenistic. Din arta greacă a sec. IV î.e.n. provine și reprezentarea lui Hercules însoțit de unul din copiii săi, Telephus ori Hyllus. De altfel, legenda consemnînd întîlnirea lui Hercules cu fiul său Telephus numai cînd acesta era mare⁵⁵, copilul reprezentat uneori în brațele eroului ar trebui identificat mai degrabă cu celălalt fiu al său — Hyllus. Un splendid exemplar de acest gen s-a descoperit la Băile Herculane (II, 6; fig. II)⁵⁶. Nu trebuie să mire apariția foarte rară a acestor tipuri în Dacia, deoarece nici altele, de origine mai recentă nu apar decît izolat în provincia traiană. *Hercules Bibax*, creație romană, mult răspîndită în epoca imperială⁵⁷, e întîlnită în Dacia, după părerea noastră o singură dată, la Răcari (II, 27).

⁵¹ *Furtwängler*, 2174.

⁵² Arcul ca atribut al lui Hercules e caracteristic artei grecești arhaice. Începînd cu secolul IV î.e.n. el devine tot mai rar (*Dürnbach*, p. 116, 121).

⁵³ Pericle Ducati, *L'arte classica*, Torino, 1920, p. 794—795, fig. 758.

⁵⁴ *Dürnbach*, p. 121.

⁵⁵ *Dürnbach*, p. 103.

⁵⁶ Analogii la *Reinach*, I (1906), p. 152, pl. 302, nr. 2002 și p. 471, pl. 800, nr. 2003.

⁵⁷ *Furtwängler*, 2181; *Dürnbach*, p. 122; R. Cagnat — V. Chapot, *op. cit.*, p. 427.

Pe lângă aceste reprezentări, Hercules apare deseori surprins într-una din isprăvile sale. Dintre cele 12 cunoscute „munci“, şubiectul de predilecţie în Dacia pare a fi lupta cu leul din Nemeea. Aceasta e înfăţişată de un relief de la Gioroiul Nou (II, 16) şi pe două monumente funerare (Germisara — II, 77; fig. V/1—2 şi loc neprecizat — II, 84). Acelaşi subiect apare şi pe bolta unei construcţii funerare din Porolissum (II, 79), într-o tratare deosebită, dublată de un pronunţat „provincialism“ (fig. IX/1). Uciderea hidrei din Lerna este înfăţişată, posibil, pe peretele unei *aedicula*, la Micia (II, 82). Prinderea cerbului cu coarne de aur din Keryneea apare pe un fragment de relief (Sarmizegetusa, Micia ori Germisara — II, 43)⁵⁸ şi pe relieful de la Sarmizegetusa (sau Ciopeia — II, 42). Deşi în stare fragmentară, relieful II, 43 păstrează suficiente elemente (fig. VII/1) — înclinarea corpului lui Hercules, ridicarea forţată a capului cerbului — care trădează poziţia eroului, asemănătoare cu cea binecunoscută a lui Mithras: cu un genunchi pe corpul animalului, apucându-l de coarne. Ea se poate înscrie în tipul „Nike sacrificînd taurul“; tot aşa apar şi alte divinităţi care sacrifică sau îmblînzesc un animal (Artemis — Diana, Eros etc.)⁵⁹. Capul taurului din Creta apare sub măciuca eroului în statueta de la Romula (II, 30), în alta de la Gioroiul Nou (II, 17) şi într-o splendidă statuie de la Băile Herculane (II, 6; fig. II). Deşi nu posedăm din Dacia nici o reprezentare a obţinerii merelor de aur din grădina Hesperidelor, în tipul Mastai — Giustiniani şi chiar în tipul Farnese, Hercules apare deseori cu cele trei mere ca atribut. Cu paznicul Infernului, Cerberus, Hercules e înfăţişat pe un perete de sarcofag (II, 83; fig. IX/3)⁶⁰, tot acolo apare şi Mercurius (Hermes psihopomp)⁶¹; cameea de la Drobeta (II, 66) a surprins momentul luptei cu Cerberus.

Dar nu numai cele 12 munci, ci şi alte fapte vitejeşti ale eroului sînt înfăţişate pe monumentele din Dacia: lupta cu Antaeus (un bronz de la Orşova — II, 26 şi o gemă de la Romula sau Sucidava — II, 68); cu capul unui duşman înfrînt e reprezentat la Războieni-Cetate (II, 28)⁶², iar un monstru marin (?) apare la piciorul său pe relieful unui sarcofag de la Băile Herculane (II, 74; fig. IV).

Isprăvile lui Hercules erau înfăţişate uneori laolaltă pe acelaşi monument. Un relief care reprezenta probabil toate cele 12 munci s-a descoperit mai demult în palatul Augustalilor din Sarmizegetusa (II, 33). Scenele depistate de noi printre fragmentele păstrate întruchipau lupta cu leul din Nemeea⁶³, lupta cu taurul din Creta (sau aducerea boilor lui Geryon ? = fragmentul d) şi, probabil, prezentarea mistreţului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus (fig. VI/2). Ipotetic, fragmentul e) făcea parte din scena uciderii păsărilor stîmfalide, în imagine apărînd două arcuri şi tolbe cu săgeţi. Un relief asemănător, cu o iconografie bogată, va fi fost şi cel din care un fragment s-a descoperit la Gîrla Mare (II, 23). Interesul deosebit pe care-l suscită acesta constă în înfăţişarea luptei cu Cacus, unul din foarte puţinele episoade cu care a contribuit Roma la îmbogăţirea mitologiei lui Her-

⁵⁸ Analogie la A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums*, München — Leipzig, 1884, I, p. 600, fig. 728.

⁵⁹ E. Will, *op. cit.*, p. 172—173.

⁶⁰ Analogie la *Reinach*, IV (1910), p. 133, nr. 1.

⁶¹ O scenă cu Hercules, Cerberus şi Hermes pe un monument funerar din Tarent (Franz Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, pl. I, 3, p. 29 nota 1).

⁶² Merită subliniat felul în care este redat capul duşmanului învins, sub piciorul stîng al lui Hercules. Acest tipar iconografic, foarte vechi (Afrodita Urania, opera lui Fidias, avea piciorul pus pe o broască testoaşă; Apollo din Patras pune piciorul pe un cap de taur etc.) devine o modă începînd cu epoca elenistică (E. Will, *op. cit.*, p. 137). În Dacia reprezentările de acest fel sînt rare.

⁶³ Analogii la *Reinach*, I (1906), p. 467, pl. 792, nr. 1977 A; II (1897), p. 237, nr. 4; III (1904), p. 73, nr. 4, p. 249, nr. 7.

cules⁶⁴. În sfârșit, un al treilea relief din această categorie, descoperit la Tibiscum (II, 24) înfățișă, în două registre, mai multe isprăvi (lupta cu leul din Nemea, aducerea Cerberului etc.)⁶⁵.

Asemenea reliefuri, cu scene multiple, desfășurau legenda herculeană într-o suită de episoade, „narînd-o“ privitorului. Plastica figurativă compunind adevărate „cărți de imagini în piatră“⁶⁶ juca un rol deosebit în crearea unor trăiri religioase, în răspîndirea unui mit clasic în provincia carpato-danubiană⁶⁷.

Dintre alte aventuri ale eroului, șederea la regina Omphale era cunoscută artiștilor din Dacia, în cazul în care din provincia traiană provine gema păstrată în Muzeul Brukenthal (II, 70): Omphale poartă atributele lui Hercules. Aceleași atribute (măciuca și pielea leului) sînt purtate și de un amoraș reprezentat pe toarta unui vas de la Cristești (II, 65). Amorașii și strengari care-i fură ghioaga sînt o creație a artei alexandrine⁶⁸.

Atributele cu care apare Hercules în Dacia sînt măciuca (*clava*), pielea leului din Nemea (*exuvia leonis*), meriele Hesperidelor; foarte rar apare arcul sau cupa.

Asocierile în reprezentări nu cunosc un repertoriu prea bogat: cu Iupiter (II, 42), cu Iupiter și cu Liber (II, 38; fig. VII/4), cu Pluton, Proserpina și Mercurius (II, 2), cu Liber și Mercurius (II, 76) sau numai cu Mercurius (II, 83) și, probabil, cu Apollo și Diana (II, 52). Desele asocieri în plastica funerară cu Mercurius se explică prin atribuțiile psihopompe ale acestuia, iar asocierea cu Liber se datorează unei „mode imperiale“⁶⁹.

O atenție deosebită merită pilastrul de calcar (II, 76) descoperit probabil la Napoca. Decorat în două registre cu figurile lui Liber, Hercules și Mercurius (fig. IX/2), prezintă o asocieră care, după cum am demonstrat în altă parte⁷⁰, asigură caracterul funerar al piesei, mai exact apartenența pilastrului la o construcție funerară de mari dimensiuni (*aedicula* sau mausoleu). Ipoteza este întărită de una din atribuțiile lui Hercules, aceea de protector al pragului locuinței și al porților⁷¹ (de aici derivă epitetul *anteportanus*⁷²). Și cum această calitate se pare că o împărțea cu Diana⁷³, înțelegem rostul redării arcului și a tolbei de săgeți, atribute — simboluri care înlocuiesc imaginea zeiței⁷⁴.

Din analiza monumentelor figurative ale lui Hercules în Dacia, se observă că unele dintre ele îl reprezintă într-o ținută maiestuoasă, de zeu (mai ales tipul Mastăi), altele îl surprind în plină activitate trudnică de erou. Granița dintre cele două concepții și două moduri de întruchipare este foarte labilă. De aceea, ni se pare dificil și chiar nepotrivit a face distincție între Hercules „erou“ și Hercules „zeu“, mai ales în timpul Imperiului, cînd această diferențiere, observabilă mai demult, era ștearsă⁷⁵.

•

⁶⁴ Bayet, p. 214—215.

⁶⁵ T. Simu, *Indicatorul obiectelor mai importante păstrate în Muzeul Județului Severin*, Lugoj, 1943, p. 21, fig. 25.

⁶⁶ E. Will, *op. cit.*, p. 418.

⁶⁷ M. Bărbulescu, E. Nemeș, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 319—320.

⁶⁸ Dürrbach, p. 114.

⁶⁹ Septimius Severus, în afara importanței pe care o acordă lui Serapis, repune în onoare pe Hercules și Liber, cărora le ridică un templu la Roma, iar în anul 204 aceștia apar pe monede, considerați *Dii patrii* (Franz Altheim, *La Religion romaine antique*, Paris, 1955, p. 290). Din această epocă ciclurile lui Hercules și Dionysos sînt redată adesea împreună (E. Will, *op. cit.*, p. 454). Vezi și nota 101.

⁷⁰ M. Bărbulescu, în *Alia*, XIX, 1976, p. 267—274.

⁷¹ Peter, 2958; Dürrbach, p. 127.

⁷² CIL, V, 5534.

⁷³ Bayet, p. 281.

⁷⁴ M. Bărbulescu, *Atributele divinităților în plastica Daciei și a Dobrogei romane: între decor și simbol*, comunicare la Sesiunea Muzeului din Constanța, octombrie 1977.

⁷⁵ Dürrbach, p. 110.

Prezentarea materialului epigrafic și figurativ lasă să se întrevadă numeroase aspecte ale cultului lui Hercules: în Dacia, ca în restul Imperiului, Hercules înseamnă o divinitate complexă. De aceea, îngustarea sferei de atribuții ale lui Hercules, accentuarea unora și, mai ales, prezentarea uneia singure, înseamnă sărăcirea în conținut a unui cult larg răspândit tocmai datorită multiplelor însușiri ale zeului. După părerea lui M. Macrea⁷⁶ Hercules era adorat „mai ales ca zeu tămăduitor“, în timp ce D. Tudor⁷⁷ accentuează caracterul militar al zeului, apropiindu-l de Mars. Numai studiul întregului material poate scoate la iveală multiplele fațete ale cultului lui Hercules în Dacia.

a) *Hercules — divinitate militară, zeu al forței fizice, apărător de primejdiile luptei* — este un concept larg răspândit în epoca imperială⁷⁸. În Dacia, mai multe observații susțin prezența acestui aspect al cultului lui Hercules. Din 29 de localități cu descoperiri cert legate de cultul său, în 17 avem trupe mai mult sau mai puțin numeroase, iar unele descoperiri (Drobeta, Răcari etc.) s-au făcut chiar pe teritoriul castrului. Cel mai frecvent epitet este *Invictus* (12 cazuri din 25), iar militarii formează un procentaj mare printre dedicații (27,30%). Interesant de remarcat că la Potaissa, oraș prin excelență militar, din cele cinci inscripții care-i sînt dedicate, patru îi conferă epitetul *Invictus*. Orașe mari ale Daciei, ca Sarmizegetusa sau Napoca, lipsite de trupe, nu ne dau decît puține inscripții. În Dacia nu apare niciodată asocierea Hercules — Mars, ca și cum s-ar exclude reciproc; cu toate acestea, a considera că Hercules ia locul lui Mars prin atribuțiile sale militare incontestabile, că este un zeu „eminamente militar“⁷⁹, constituie o exagerare. Aspectele următoare ale cultului său credem că dovedesc aceasta.

b) *Hercules — protector al bogățiilor pămîntului*⁸⁰, e întîlnit și în Dacia. Asocierile din inscripții cu divinități ca Silvanus și Terra Mater sînt grăitoare. Faptul apoi că monumente închinat lui apar în lumca satului, sau că printre dedicații se află mici agricultori, cum presupunem mai sus, înseamnă venerarea unui Hercules Rusticus în mediul rural. Motivul unei asemenea penetrații este tocmai atribuția de divinitate binevoitoare față de bogățiile solului și ale subsolului, față de fecunditatea turmelor. Dacă Aelius Ties este *aurarius* (?), (I, 43), devine mai clar mobilul dedicației sale. Deși în Dacia nu cunoaștem vreun Hercules Saxanus⁸¹ („Pietrarul“), întîlnit în alte provincii (și în Dobrogea romană⁸²), totuși el era considerat, fără îndoială, patronul carierelor de piatră. De aceea altarul vexilației conduse de Arimo s-a descoperit într-o carieră (I, 30), unde lucrau probabil acești soldați, iar în alta, la Gura Baciului (II, 53) s-a găsit capul unei statui ce-l înfățișă.

c) Legat într-o oarecare măsură de acest aspect, Hercules devine *protector al apelor termale* cu proprietăți curative⁸³, iar de aici, *zeu vindecător*. Marele număr de inscripții descoperite la Băile Herculane și la Germisara (un sfert din totalul inscripțiilor închinat lui în Dacia), numeroasele reprezentări figurate descoperite tot acolo, epitetul *Salutifer* și asocierea cu Fontes Calidae, pledează pentru această calitate a lui Hercules. Din șirul

⁷⁶ Macrea, p. 362.

⁷⁷ Tudor, OR, p. 389.

⁷⁸ Peter, 2938; Preller, p. 654; Dürrbach, p. 111—127; Boehm, 589—590; Bayet, p. 323—333.

⁷⁹ Tudor, loc. cit.

⁸⁰ Preller, p. 653—654; Peter, 2950, 2966; Dürrbach, p. 116; Boehm, 590—593; Bayet, p. 358 sq.

⁸¹ Preller, p. 656.

⁸² Gr. Florescu, în *Analele Dobrogei*, XVII, 1936, p. 33—46, cf. D. M. Pippidi. *Studii de istorie a religiilor antice*, București, 1969, p. 288; M. Munteanu, în *Pontica*, VI, 1973, p. 83.

⁸³ Peter, 2956; Dürrbach, p. 127; Boehm, 590—593.

acestor mărturii trebuie exclusă statueta de la Apulum (II, 2), deoarece Hercules nu apare acolo împreună cu Aesculapius și Hygia, cum presupunea Igna, ci cu Pluton și Proserpina.

d) *Hercules anteportanus*, care apare pe pilastrul unei construcții funerare se circumscrie unei sfere mai largi de acțiuni binefăcătoare ale zeului: nu numai *paznic al porților, ocrotitor al casei și curții*, ci și *al patrimoniului, al bunăstării familiei*⁸⁴.

În acest context trebuie luat în considerare și așa numitul *nodus Herculanus* (înnodarea labelor de la blana leului din Nemea peste piept sau peste umăr) care, în cadrul magiei populare deținea un important rol apotropaic⁸⁵. Dinure numeroasele reprezentări în Dacia a vestitului nod, este de remarcat aplica de bronz de la Germisara (II, 67) care, montată pe un obiect din casă, trebuia să coboare protecția divină asupra purtătorului acestuia. Același rost îl deținea imaginea capului său acoperit cu pielea leului ale cărui labe se înnodau sub bărbie pe un capitel din Apulum (II, 72). Deși această reprezentare este nesigură, apariția elementelor apotropaice în decorul unor capiteluri este certă și perfect explicabilă⁸⁶; *nodus Herculanus* pe un fragment arhitectonic și ideea însăși a unui *Hercules anteportanus* se înscriu în aceeași sferă de manifestări binevoitoare ale zeului față de casă și familie.

e) Deși asocierea cu Mercurius în plastica figurativă din Dacia se datorează, după părerea noastră, relației dintre caracterul de „psihopompos” al lui Mercurius cu cel funerar al lui Hercules, se poate surprinde și în provincia traiană un *Hercules al negustorilor* (care în alte zone ale Imperiului e legat neîndoiește de Mercurius⁸⁷). De aceea i se închină *collegium Galatarum*, compus din negustori (I, 31). Nu este lipsit de interes a aminti și că unul din dedicânți, Felix (I, 19) lucrează în cadrul serviciului vamal.

f) *Hercules* — „*erou exemplar*”: *zeu al sclavilor și divinitate funerară*. Ideea „eroului exemplar” ni se pare că se poate aplica divinității studiate de noi în două privințe: în ceea ce are Hercules dintr-o divinitate a sclavilor și în aspectul funerar al cultului său. Dacă existența „eroului exemplar” mai ales în religiile „ne-clasice” provoca o *imitatio dei* și presupunea reactualizarea periodică a actelor exemplare⁸⁸, deci o acțiune, în cazul lui Hercules, ideea „eroului exemplar” o putem adapta în sensul pasiv al contemplației faptelor sale. 13,6% din dedicânții care-și specifică ocupația și poziția socială sînt sclavi. Acest procentaj întărește ipoteza că masele asuprite au manifestat o afecțiune deosebită față de Hercules, devenit zeu după un lung șir de istovitoare munci îndeplinite în condiții de sclavie (la Eurystheus). Era un „exemplu” despre „posibilitățile” dinaintea fiecărui sclav sau membru al straturilor de jos ale societății. Isprăvile herculeene erau un „model”, iar răsplata de care a beneficiat năștea o speranță. Chiar dacă inscripțiile ridicate de sclavi sînt puse pentru sănătatea (*pro salute*) împăratului sau a patronului, divinitatea invocată rămînea, credem, la alegerea dedicantului; în acest caz se dovedește încă odată popularitatea zeului printre sclavi (mai ales că formula *pro salute* reprezenta o conveniență; dedicant rămînea sclavul și nu stăpînul pentru a cărui sănătate era implorat zeul). De altfel, o statistică întocmită mai demult de D. Tudor⁸⁹, privitoare la numărul inscripțiilor dedicate de sclavi și liberi diferitelor divinități adorate în Dacia este, după părerea noastră edificatoare pentru

⁸⁴ Peter, 2948, 2958; Dürrbach, p. 127; Boehm, 593—596; Bayet, p. 281.

⁸⁵ Boehm, 594—595.

⁸⁶ M. Bărbulescu, în *Sargetia*, XIII, 1977, p. 241.

⁸⁷ Latte, p. 216.

⁸⁸ M. Eliade, *Le mythe de l'éternel retour. Archétypes et répétition*, Paris, 1969, p. 15. 34—50; idem, *Le Sacré et le Profane*, Paris, 1969, p. 75—91.

⁸⁹ Tudor, *IS*, p. 231—239.

evidențierea afinității sclavilor față de popularul erou. Lăsând la o parte cultul lui I.O.M. (14 inscripții ridicate de sclavi și liberi) și pe cel al lui Mithras (12 inscripții) — numărul mare de epigrafe dedicate acestora de către sclavi fiind ușor explicabil în ambele cazuri, chiar dacă motivele diferă — urmează, pe „locul al treilea” Hercules și Silvanus, cu câte cinci inscripții. Statistic, de mai puțină faoare se bucură, în ordine, Aesculapius și Hygia (4 inscripții), Diana și Iuno (câte 3 inscripții), Nemesis (două inscripții); în câte o singură inscripție apar Mars, Mercurius, Liber și Libera, Neptunus, Fortuna etc.

În ce privește al doilea aspect de „erou exemplar”, Hercules îl îndeplinea ca divinitate legată de cultul morților. Dacă pentru sclavi Hercules este eroul care din sclav devine zeu, pentru toate categoriile sociale Hercules este „eroul exemplar” care a învins moartea. Am amintit deja rostul reprezentării muncilor sale pe monumentele funerare și simbolul lor; la fel, motivele asocierii cu Mercurius. Nu lipsite de analogii în Imperiu⁹⁰, aceste reprezentări au fost deja considerate parte componentă a repertoriului mitologic de pe *aediculae* funerare din Dacia⁹¹. Acest repertoriu însă este propriu, după cum se vede, și altor genuri de monumente funerare. Conceptele legate de un Hercules funerar, coroborate cu reprezentările plastice (II C) și asocierile de acolo duc la concluzia existenței în Dacia a unui aspect funerar al cultului eroului, aspect remarcat mai timid (pentru celelalte provincii) în lucrările privind religia romană⁹².

*

Deosebit de prețioasă prin informația pe care ne-o furnizează este inscripția de la Micia I, 40: în provincia traiană credințioșii zeului se grupau în asociații, colegii de cult, conduse de doi *magistri cultorum Herculis*. Asemenea colegii sînt cunoscute în Imperiu⁹³. Cei doi *magistri* de la Micia sînt Lucilius Felix și Domitius Herculanus; deși inscripția nu specifică situația lor socială, pot fi considerați liberi datorită faptului că au două nume (cazul cel mai frecvent la libertii din Dacia, 37 din 87 în statistica lui D. Tudor⁹⁴), iar cele două *cognomina*, Felix și Herculanus sînt frecvente în lumea sclavilor și libertilor⁹⁵. Interesant este chiar al doilea cognomen — teonimul Herculanus. Magistrii fiind liberi, în colegiu intrau desigur sclavi și liberi, dacă nu cumva aceștia formau chiar majoritatea acelor *cultores*. În ce măsură colegiul avea și rosturi funerare, e greu de precizat. Alte știri directe despre organizarea cultului lui Hercules în Dacia nu posedăm; inscripția CIL, III, 1303 de la Ampelum pomenește pe acei *Herculiani*, a căror semnificație a fost mult dezbătută⁹⁶. Ne raliem părerii că legătura trebuie făcută cu Hercules și nu (cum se gîndea

⁹⁰ Trebuie amintit aici cel puțin celebrul sarcofag cu reprezentarea muncilor lui Hercules de la Villa Borghese: John Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, p. 141—142; Antonio Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 294, 296.

⁹¹ O. Floca — W. Wolski, în *BMI*, XLII, 1973, nr. 3, p. 36. Trebuie menționat însă că și în Pannonia există un Hercules funerar; reprezentări pe monumente funerare s-au descoperit la Arrabona (Gabler Dénes, în *Arrabona*, X, 1968, p. 72), Savaria (în lapidarul Muzeului din Szombathely), Intercisa (în lapidarul Muzeului Național din Budapesta) etc.

⁹² Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 415, 480, nota 3; *Dürnbach*, p. 127 (Hercules Somnialis).

⁹³ CIL, IX, 3857, 3961; X, 5386 etc.; *Boehm*, 585—586.

⁹⁴ Tudor, *IS*, p. 200.

⁹⁵ Ei nu apar în lista de liberi din Dacia la Tudor, *IS*, p. 188 sqq.

⁹⁶ *LexMyth*, I, 867—868; *Boehm*, 586; Adrien Bruhl, *Liber Pater. Origine et expansion du culte dionysiaque à Rome et dans le monde romain*, Paris, 1953, p. 217; Tudor, *IS*, p. 234; A. Bodor, *op. cit.*, p. 228.

Mommsen) cu Liber; prin urmare *Hercliani* sînt membrii unui colegiu religios bărbătesc care nu era străin de Hercules și cultul său.

Despre lăcașurile de cult ale lui Hercules știm puțin, ca de altfel în general despre templele din Dacia. S-a bănuț existența unui templu la Cioroiul Nou⁹⁷, localitate unde s-au descoperit (dar nu în templu) două monumente dedicate lui Hercules (I, 28 și II, 16). Templul de la Cioroiul Nou, de mici dimensiuni (17,80×6,60 m), alcătuit din două încăperi și un vestibul deschis, toate în prelungire, a funcționat în a doua jumătate a secolului al II-lea și în prima jumătate a veacului următor⁹⁸. Temple și sanctuare închinatc lui Hercules vor fi fost mult mai numeroase în Dacia, pe măsura popularității acestui cult. Două capete de statui (II, 57 și 58) s-au descoperit la Potaissa în același loc; este posibil să indice un loc de cult. Aflîndu-ne în plină epocă de sincretism religios, este foarte probabil ca *ex voto*-urile lui Hercules să-și fi găsit adăpost și în templele altor divinități. Recentele descoperiri de la Ulpia Traiana⁹⁹ au dovedit că așa numitul templu „al lui Malagbel“ este un templu sincretist, unde, pe lângă *dii consentes* (din care s-au găsit fragmentele statuiilor Diane și Iunonei) își găsea loc statuia colosală a lui Hercules.

Prin *asocierile* sale din inscripții sau în plastică, Hercules participă la un început de sincretism, atît de frecvent în epocă. Pe lângă prezența sa în templul sincretist de la Ulpia Traiana, semnificative sînt asocierile în epigrafa de la Apulum (I, 11) și în cea de la Sarmizegetusa (I, 34) unde figurează printre alte 11, respectiv 12 divinități. Mai apropiat de esența sincretismului este *Deus Invictus Hercules Magusanus* de la Ciurăfaia (II, 51). În măsura în care dedicantul „se va fi gîndit și la Hercules roman“¹⁰⁰ cînd a ridicat acest altar, ne-am putea întreba cît de intensă a fost presiunea exercitată și de cultele orientale: aici Hercules Magusanus primește epitele *Deus* și *Invictus*, ceea ce pare să indice o contaminare cu Mithras, căruia îi aparțin aceste epitete prin excelență. La Apulum (II, 73) există un Hercules funerar într-o poziție apropiată de cea a lui Atys, cu picioarele încrucișate, dar alte influențe orientale nu se observă.

Păstrarea relativ „curată“ a aspectului de divinitate greco-romană a lui Hercules în această epocă (tendențele sincretistice remarcate fiind limitate), se explică poate prin favoarea deosebită de care s-a bucurat cultul lui Hercules în epoca imperială, în anumite perioade mai ales. Asemuirea cu Hercules le era plăcută lui Caligula, Nero, Galba și Domitian, iar pentru vremea cînd Dacia este provincie romană Commodus, Septimius Severus și Caracalla i-au fost fervenți credincioși, au pretins identificarea persoanei lor cu eroul, i-au ridicat temple, i-au reprodus chipul pe monede. Hercules și Liber au fost declarați *dii patrii* sub Septimius Severus¹⁰¹. În aceste condiții, descoperirea reliefului II, 33 în palatul Augustalilor de la Sarmizegetusa este cît se poate de semnificativă. Locul său într-una din sălile palatului dedicat cultului imperial nu se datora întîmplării: Dacia se conforma politicii religioase ce iradia de la Roma¹⁰².

Ca și în cazul altor divinități larg răspîndite în Dacia romană, frecvența cultului lui Hercules s-a căutat într-o presupusă identificare a eroului cu o mai veche divinitate

⁹⁷ D. Tudor, în *Omagiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1969, p. 109 sq; idem, în *Latomus*, XXV, 1966, p. 847—854; D. Tudor, I. Diaconescu, Gh. Popilian, în *Apulum*, VI, 1967, p. 601—604, fig. 5/1; Tudor, *Orașe*, p. 317.

⁹⁸ Tudor, *loc. cit.*

⁹⁹ Vezi nota 4.

¹⁰⁰ M. Macrea, în *AISC*, V, 1947—1948, p. 231.

¹⁰¹ Despre cultul lui Hercules în epoca imperială: *Preller*, 657—658; *Peter*, 2980—3002; *Dürnbach*, p. 128; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 94; *Boehm*, 580—582; *Latte*, p. 321, 418; Fr. Cumont, *op. cit.*, p. 415; J. Ferguson, *op. cit.*, p. 41.

¹⁰² M. Bărbulescu, E. Nemeș, *op. cit.*, p. 320—321.

autohtonă, dacică. O *interpretatio romana* certă, nu poate fi dovedită în Dacia nici în cazul altor divinități¹⁰³. L. Poinssot¹⁰⁴ credea că poate identifica pe Hercules Invictus din provincie cu o divinitate autohtonă dacică, un zeu al sănătății. Pentru o *interpretatio romana* s-au pronunțat, în acest caz, și G. Kazarov¹⁰⁵, C. Mateescu¹⁰⁶, V. Pârvan¹⁰⁷ și, cu rezerve, C. Daicovicu¹⁰⁸. Părerii împotriva s-au ridicat de asemenea: J. Toutain¹⁰⁹ și I. I. Russu¹¹⁰. V. Pârvan, dorind să dovedească existența divinităților dacice, atât de greu de surprins, nota: „Cît privește identificarea lui Hercules Invictus din Dacia, constatată în inscripțiile din vremea romană, ca o divinitate dacică vindecătoare, analoagă cu acel Aesclepios thracic pe care-l găsim așa de frecvent în ținutul pur thracic, înclinăm a crede că părerea lui Poinssot... are toți sortii de a fi confirmată prin ulterioare descoperiri”¹¹¹. Ulterioarele descoperiri însă, cele de pînă în prezent, n-au confirmat „toți sortii” în care spera Pârvan. Pe de altă parte, ideea sa cu privire la Hercules Victor ca adevăratul chip al zeului dacic („Poinssot greșește... cînd încearcă a explica epitetul de Invictus numai prin influențe orientale și sudice... iar de altă parte uită a-l considera în legătură și cu celălalt epitet, tot vechi, de *Victor*... și care este desigur adevărata traducere a ideii indigene despre zeul suprem, biruitor tuturor celor rele”)¹¹² este nefondată de la bun început, din moment ce acest epitet nu apare deloc în provincia Dacia (exemplele cunoscute lui Pârvan și nouă, pînă în prezent, din teritoriul daco-get, acoperă numai Dobrogea romană). Materialul prelucrat de noi nu permite identificarea lui Hercules roman cu o divinitate dacică. Nici un dedicant nu poartă nume traco-dacic și deci, dacă printre cei cu nume romano-italice nu își vor fi ascunzînd apartenența etnică și cițiva autohtoni, înseamnă că o concluzie mai demult exprimată de I. I. Russu¹¹³ cu privire la credincioșii originari din afara provinciei, rămîne valabilă. Aceasta nu înseamnă excluderea cîtuși de puțin a populației autohtone din rîndurile adoratorilor lui Hercules, nefiînd nici un motiv pentru a ne închipui o reținere a băștinașilor față de cultul unui erou atât de popular.

Un anume caracter „contractualist”¹¹⁴ al religiei romane (ce va trebui folosit mai mult în explicarea preferințelor pentru unele culte în Dacia) constituie în fond substratul fervoarei de care s-a bucurat cultul lui Hercules. Într-adevăr, numeroasele și variatele calități protectoare și atribuții ale zeului atrăgeau mulțimea credincioșilor din castre și orașe, din „stațiuni balneare” și din mediul rural, atât de diferiți prin îndeletniciri și poziție socială. Alături de celelalte culte greco-romane, răspîndite și practicate în Dacia în cele șaptesprezece decenii de viață romană și acesta a contribuit la conturarea componentei spirituale a romanizării provinciei.

MIHAI BĂRBULESCU

¹⁰³ N. Gostar, *op. cit.*, p. 250; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, VIII, 1971, p. 91 sqq.

¹⁰⁴ *Mémoires de la Société nationale des antiquaires de France*, LX, 1889, p. 355, cf. I. I. Russu, în *AISC*, III, 1936—1940, p. 328.

¹⁰⁵ *Klio*, IV, 1904, p. 116.

¹⁰⁶ *EDR*, I, 1923, p. 242.

¹⁰⁷ *Getica*, p. 145—146.

¹⁰⁸ *TransAnt*, Bucurest, 1945, p. 153, nota 3.

¹⁰⁹ *Les cultes païens dans l'Empire romain*, I, 1907, p. 408, cf. I. I. Russu, *loc. cit.*

¹¹⁰ I. I. Russu, *loc. cit.*

¹¹¹ V. Pârvan, *loc. cit.*

¹¹² *Ibidem*.

¹¹³ I. I. Russu, *loc. cit.*

¹¹⁴ G. Boissier, *La religion romaine d'Auguste aux Antonins*, Paris, 1900, p. 19—20

LE CULTE D'HERCULE EN DACIE ROMAINE (II)

(Résumé)

La première partie de notre étude (le Répertoire des monuments épigraphiques et figuratifs concernant le culte d'Hercule dans la province de Dacie) a paru dans *Acta Musei Napocensis*, XIV, 1977, p. 173—189 + XI pl.

Les inscriptions et les monuments figuratifs dédiés à Hercule en Dacie sont répartis dans toute la province, dans les villes et les camps, dans les „station balnéaires“ et dans le monde rural.

Beaucoup d'inscriptions ont été découvertes dans la grande ville et l'important centre militaire Apulum et aussi à Băile Herculane, où les sources thermales connues depuis l'antiquité ont attiré un assez nombreux public. Dans la moitié des inscriptions Hercule a de diverses épithètes, la plus fréquente étant *Invictus*; on trouve aussi *Augustus*, *Sanctus*, *Conservator*, *Salutifer* et *Deus*. La cinquième partie des inscriptions sont dédiées aussi à I.O.M., Liber Pater, Genius Loci, Fontes Calidae, Vénus, Diane, Obila, Silvain, Terra Mater, Apollon (?) et, en deux inscriptions (à Apulum et à Sarmizegetusa), significatives pour le degré développé d'association — étape initiale dans les tendances syncrétiques — Hercule apparaît parmi onze et douze divinités. La situation des dédicants est la suivante: 27,3% militaires (d'officiers supérieures jusqu'aux simples *miles*) et vétérans, 18% fonctionnaires civiles (parmi lesquels plusieurs *legati aug.*), 13,6% détiennent de diverses fonctions sacerdotales, 13,6% esclaves et 27,3% n'indiquent pas les occupations ou la situation sociale (ces sont probablement les petits cultivateurs, des commerçants, des artisans). Les inscriptions datent, en général, de l'intervalle borné par le milieu du II-e s. et le milieu du siècle suivant.

La plupart des représentations figuratives ont été découvertes à Băile Herculane, Po-taissa, Apulum et Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Du point de vue artistique, ce sont le type d'Hercule Mastaï et le type d'Hercule Farnèse qui forment les modèles iconographiques préférés en Dacie. Tous les deux sont richement représentés par les découvertes des statues en pierre, des statuettes en bronze, des reliefs. Plus rarement Hercule est représenté d'une autre manière: avec *exuvia leonis* sur la tête, Hercule avec Hyllus, le type Hercule Bibax ou Hercule enfant. Presque tous les Travaux sont représentés dans la plastique religieuse de la Dacie. À côté de ceux-ci, apparaissent aussi d'autres épisodes de la légende d'Hercule (Antée, Cacus, Omphale). Les attributs avec lesquels Hercule est représenté en Dacie sont *clava*, *exuvia leonis*, les pommes des Hespérides et, très rarement — l'arc et la coupe. Dans les images figuratives Hercule est quelquefois accompagné par Jupiter, Liber, Pluton et Proserpine, Mercure, Apollon et Diane.

De l'analyse du matériel épigraphique et figuratif résulte les nombreux aspects du culte d'Hercule en Dacie. Il est vénéré comme: a) divinité militaire, dieu de la force physique, sauvegardeur contre les dangers de la lutte; b) protecteur des richesses de la terre; c) protecteur des sources thermales et dieu guérisseur; d) Hercule *anteportanus*, gardien des portes, protecteur de la maison, du patrimoine et du bien-être de la famille; e) dieu des commerçants; f) „héros exemplaire“ — dieu des esclaves et divinité funéraire.

Une inscription de Micia nous renseigne sur l'existence en Dacie de certains *collegia cultorum Herculis*, dirigés par deux *magistri*. À part les temples qui lui étaient dédiés et sur lesquels on sait peu, Hercule était vénéré sans doute dans les temples syncrétiques, dont l'un a été découvert à Ulpia Traiana Sarmizegetusa.

Le matériel épigraphique et figuratif connu jusqu'à présent ne permet pas la mise en évidence du phénomène d'*interpretatio romana* dans le cas du culte d'Hercule en Dacie. C'est pour cela que l'explication du répandissement de son culte réside, à côté de la conformation de la Dacie à une certaine politique religieuse impériale, dans les multiples qualités du dieu qui ont attiré la foule des croyants, tellement différents par l'occupation et la position sociale.